

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

На правах рукопису

Філюк Дмитро Олександрович

***Розвиток толерантності
молодших школярів у системі
інклюзивної освіти***

Спеціальність 016 Спеціальна освіта
Освітньо-професійна програма *Корекційна психопедагогіка
(олігофренопедагогіка)*
Робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Науковий керівник

КУЗАВА ІРИНА БОРИСІВНА
доктор педагогічних наук,
професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ
Протокол № ___ засідання кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти
від «___» листопада 2024 р.

Зав. кафедри
проф. Ірина КУЗАВА _____

ЛУЦЬК – 2024

Анотація

Філюк Дмитро Олександрович. Розвиток толерантності молодших школярів у системі інклюзивної освіти. На правах рукопису. Спеціальність: 016 Спеціальна освіта. Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр». Луцьк, 2024.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності організаційно-педагогічних умов формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах закладу інклюзивної освіти.

Магістерська робота складається з двох розділів. У *першому розділі* розглянуто науково-теоретичні аспекти ключових понять досліджуваної проблеми. Висвітлено питання формування толерантності до дітей з особливими потребами у психолого-педагогічній науці. Схарактеризовано роль інклюзивної освіти у формуванні толерантності молодших школярів.

Другий розділ містить опис експериментального дослідження процесу формування толерантності молодших школярів в умовах інклюзивної освіти. Подано обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу. Подано особливості практичного впровадження методики експериментального дослідження, яке було здійснено на базі ДРУЦКРДІ «Пролісок». У ході експерименту було проведено серію інтерактивних занять, спрямованих на розвиток толерантності в інклюзивному середовищі. Висвітлено результати дослідження, які демонструють позитивну динаміку рівня толерантності учнів та покращення їхнього ставлення до однолітків із особливими освітніми потребами. Подано рекомендації для педагогів, які працюють у системі інклюзивної освіти.

Ключові слова: *толерантність, інклюзивна освіта, інтерактивні методи, молодші школярі, соціалізація, педагогічний експеримент.*

Abstract

Filyuk Dmytro Oleksandrovych. Development of Tolerance in Primary School Students within the Inclusive Education System. Manuscript. Specialty: 016 Special Education. Master's Thesis. Lutsk, 2024.

The aim of the study is to theoretically substantiate and experimentally verify the effectiveness of organizational and pedagogical conditions for fostering tolerance in primary school students toward children with special needs in an inclusive education environment.

The master's thesis consists of two chapters. The first chapter examines the theoretical and scientific aspects of the key concepts of the research problem. It highlights the issues of fostering tolerance toward children with special needs in psychological and pedagogical science. The role of inclusive education in developing tolerance among primary school students is characterized.

The second chapter describes the experimental study of the process of fostering tolerance in primary school students in an inclusive education setting. It provides a rationale for the organizational and pedagogical conditions for developing tolerance among primary school students toward children with special needs in an inclusive classroom. The chapter details the practical implementation of the experimental research methodology conducted at the Druzhynets Center for Rehabilitation and Inclusive Education "Prolisok." A series of interactive sessions aimed at promoting tolerance in an inclusive environment were conducted during the experiment. The study results demonstrate positive dynamics in students' tolerance levels and improved attitudes toward peers with special educational needs. Recommendations for teachers working within the inclusive education system are also provided.

Keywords: *tolerance, inclusive education, interactive methods, primary school students, socialization, pedagogical experiment.*

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Науково-теоретичні аспекти ключових понять досліджуваної проблеми	10
1.1. Формування толерантності до дітей з особливими потребами як педагогічна проблема.....	10
1.2. Роль інклюзивної освіти у формуванні толерантності молодших школярів	15
Розділ 2. Експериментальне дослідження процесу формування толерантності молодших школярів в умовах інклюзивної освіти	24
2.1. Організаційно-педагогічні умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу.....	24
2.2. Практичне впровадження методики експериментального дослідження.....	40
Висновки	45
Список використаних джерел	49
Додатки	52

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АПН – Академія педагогічних наук

ВМ – внутрішня мотивація

ЕГ – експериментальна група

ЗНМ – зовнішня негативна мотивація

ЗПМ – зовнішня позитивна мотивація

КГ – контрольна група

МОНУ – Міністерство освіти і науки України

НУШ – Нова українська школа

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ООП – особливі освітні потреби

ПО – початкова освіта

ВСТУП

Актуальність дослідження. Визнання Україною Конвенції ООН «Про права дитини» та Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захист і розвиток [31] дітей посилило увагу до проблем дітей, котрі мають ті чи інші відхилення в розвитку, зумовило необхідність розробки цілеспрямованих дій держави для створення найсприятливіших умов для забезпечення їхньої самоактуалізації, активної участі в системі сучасних суспільних відносин.

Професія вчителя-дефектолога вимагає всебічних знань, безмежної душевної щедрості, любові до дітей, бо його професійна діяльність – особлива, специфічна, що пояснюється віком вихованців, оскільки це – свого роду втручання у внутрішній світ дитини, а особливо, якщо мова йде про дітей, які мають ті чи інші відхилення в розвитку. В цьому контексті важливою є проблема формування толерантного ставлення до таких дітей.

Умови сучасного суспільства детермінують повагу до людського розмаїття, встановлення принципів солідарності та безпеки, що забезпечує захист та повне інтегрування в соціум усіх верств населення, перш за все – осіб з обмеженими психічними чи фізичними можливостями. Це зумовлено визначенням головної мети соціального розвитку – створення «суспільства для всіх».

З огляду на вищезазначене тема кваліфікаційної роботи є актуальною.

У сучасному світі дедалі більше розвивається інклюзивна освіта – модель, пов'язана з дотриманням прав людини, а в межах нашого дослідження – дитини. Інклюзивна освіта ґрунтується на соціальній моделі розуміння інвалідності, яка на противагу медичній моделі, розглядає порушення здоров'я як соціальну проблему, а не як характеристику особистості, оскільки ця проблема зумовлена непристосованістю оточення, включаючи і ставлення суспільства до людей з особливими потребами.

Питанням інклюзивної освіти присвячено наукові розвідки багатьох вітчизняних учених (В. Бондар, І. Кузава, О. Мартинчук, С. Миронова, В. Синьов, О. Хохліна та інші) і зарубіжних дослідників (Д. Барбер, Т. Лорман, Т. Міттлер та інші).

Проблему психолого-педагогічного супроводу інклюзивного навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку вивчали Е. Джордан, Т. Лорман та інші. Вчені підкреслюють значущість вчасного надання корекційно-реабілітаційної допомоги й соціальної підтримки таким дітям, а також ефективного психолого-педагогічного супроводу цього процесу.

Ідеї дослідження ґрунтуються на важливих положеннях нормативно-правових документів, зокрема Конституції України; Законах України: «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про дошкільну освіту; Конвенції ООН «Про права дитини», «Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю», Наказі Міністерства освіти і науки України від «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання», Постанові Кабінету Міністрів України «Порядок організації діяльності інклюзивних груп у закладах дошкільної освіти», Листі МОН України «Щодо порядку зарахування дітей до інклюзивних та спеціальних груп закладів дошкільної освіти» тощо.[32]

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності організаційно-педагогічних умов формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах закладу інклюзивної освіти.

Завдання дослідження:

- 1) розкрити теоретичні засади інклюзивної освіти дітей з особливими потребами;
- 2) охарактеризувати нормативно-правові аспекти забезпечення інклюзивної освіти дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу в закладах освіти України;

3) проаналізувати особливості формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами у процесі інклюзивного навчання в початковій школі;

4) визначити й обґрунтувати організаційно-педагогічні умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу та експериментально перевірити їхню ефективність.

Об'єкт дослідження: процес формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами.

Предмет дослідження: визначення та обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами.

Теоретичне значення дослідження полягає в розкритті сутності педагогічної проблеми формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу.

Практичне значення одержаних результатів полягає: в обґрунтуванні та експериментальній перевірці організаційно-педагогічних умов формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу та вдосконаленні форм і методів виховної діяльності, спрямованої на формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими потребами.

Методи дослідження: аналіз наукової та навчально-методичної літератури; узагальнення; педагогічний експеримент, спостереження, усне опитування, бесіда; статистичні методи.

Експериментальна база дослідження: Дослідно-експериментальна робота здійснювалась на базі Державної реабілітаційної установи «Центр комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю «Пролісок». У ній взяли участь 4 вчителі-дефектологи, 100 дітей з різними нозологіями.

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом їх

оприлюднення на засіданні кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Структура дослідження. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (32 позицій), двох додатків.

РОЗДІЛ 1

Науково-теоретичні аспекти ключових понять досліджуваної проблеми

1.1. Формування толерантності до дітей з особливими потребами як педагогічна проблема.

Інклюзивна освіта стає дедалі актуальнішою у сучасному суспільстві, орієнтованому на дотримання прав людини. Ця модель освіти ґрунтується на соціальному підході до розуміння інвалідності, який, на відміну від медичної моделі, розглядає труднощі зі здоров'ям як суспільну проблему, що зумовлена недоліками середовища, наприклад, ставленням до осіб з інвалідністю чи відсутністю архітектурної доступності. Основним завданням цього підходу є трансформація суспільства, аби воно забезпечувало рівні можливості для участі кожного в реалізації своїх прав.

Попри значні зрушення, досі мають місце ситуації, коли права дітей з особливими освітніми потребами на освіту і соціальну інтеграцію залишаються лише деклараціями, без належного забезпечення механізмів реалізації чи обізнаності щодо ефективних практик навчання.

Вибір освітніх можливостей, гарантований українським законодавством, для таких дітей і їхніх сімей є обмеженим і зводиться переважно до спеціалізованих інтернатів чи реабілітаційних центрів. Водночас такі заклади, попри певні переваги, мають суттєві недоліки, як-от: ізоляція від сім'ї та ширшого соціального оточення, обмеженість у спілкуванні, низький рівень соціалізації та конкурентоспроможності випускників. На практиці це призводить до того, що значна частина вихованців таких закладів погано адаптована до соціального життя, а їхній потенціал залишається невикористаним.

Інклюзія (від англ. inclusion – «включення») означає процес залучення всіх громадян, незалежно від їхніх особливостей, до активного соціального життя. Вона охоплює фізичні, інтелектуальні, культурні, мовні, національні та інші аспекти, що дозволяють кожній людині брати участь у всіх сферах життєдіяльності. У наукову термінологію цей термін увійшов у 1973 році завдяки дослідженням Маделейна Уїлла.

Розглядаючи інклюзію в контексті освіти, важливо також враховувати її зв'язок із поняттями «інклюзивне суспільство» та «інклюзивне виховання». Інклюзивна освіта орієнтована на забезпечення належного рівня навчання для всіх учнів, зокрема й для тих, хто має особливі освітні потреби, шляхом їхнього повноцінного залучення до освітнього процесу.

На думку низки дослідників, інклюзивна освіта має не лише освітній, але й соціальний вимір. Соціальна інклюзія, що виникла як нова концепція соціальної політики, сприяє забезпеченню рівноправної участі всіх громадян у суспільному житті, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей.

На відміну від поняття інтеграції, інклюзія передбачає глибший рівень взаємодії, коли кожна дитина, незалежно від її потреб, стає повноправним учасником освітнього процесу. Це вимагає врахування індивідуальних особливостей кожного учня, створення умов для навчання у загальноосвітніх закладах, а також підтримки його соціального розвитку.

Важливим аспектом є те, що інклюзія сприяє створенню толерантного суспільства, яке визнає цінність різноманіття й забезпечує рівні можливості для всіх, у тому числі для дітей із обмеженими можливостями. Інклюзивна освіта стає основою для формування соціуму, що поважає права кожного і забезпечує умови для їх реалізації.

Інклюзивна освіта є важливим напрямом розвитку сучасної педагогіки, орієнтованої на забезпечення рівних прав і можливостей для всіх учасників

освітнього процесу. У її основі лежить ідея про те, що кожна дитина, незалежно від особливостей, має право на якісну освіту, повагу та підтримку. Інклюзія виникла як відповідь на дискримінацію, ізоляцію та нерівність, з якими стикаються діти з особливими освітніми потребами (ООП). Вона ставить за мету не лише інтеграцію цих дітей у освітній процес, але й зміну суспільної свідомості, формування нового ставлення до різноманітності та прийняття іншості.

Однією з ключових проблем, що супроводжують розвиток інклюзивної освіти, є формування толерантності. Толерантність у педагогіці розуміється як здатність і готовність суспільства, педагогів, учнів і їхніх батьків приймати індивідуальні відмінності кожної дитини, ставитися до них з повагою і підтримкою. Це поняття включає емпатію, відкритість до співпраці, розуміння унікальності кожної особистості. Проте на практиці цей процес є складним і багатограним, адже він вимагає не лише освітніх, але й соціальних змін.

Толерантність як педагогічна та соціальна цінність Толерантність є основою побудови гармонійного суспільства. У школі вона починає формуватися через взаємодію між дітьми, учителями та іншими учасниками освітнього процесу. У контексті інклюзії толерантність відіграє подвійну роль: вона не лише дозволяє створити комфортне середовище для дітей з ООП, але й сприяє вихованню у всіх учасників процесу навичок спілкування, взаємоповаги та співпраці.

Діти з ООП часто стикаються з нерозумінням і упередженнями як з боку однолітків, так і дорослих. Це може проявлятися у формі соціальної ізоляції, відсутності підтримки або навіть дискримінації. У свою чергу, такі ситуації формують у дитини почуття відчуження, низьку самооцінку та страх перед соціальною взаємодією. Саме тому створення толерантного середовища є одним із найважливіших завдань інклюзивної освіти.

Роль школи у формуванні толерантності Школа є ключовим осередком, де діти отримують не лише знання, а й соціальні навички. Вона має стати простором, у якому цінується різноманітність, де кожен учень відчуває себе прийнятним, незалежно від своїх особливостей. Для досягнення цієї мети необхідно реалізовувати комплексний підхід, який охоплює педагогів, учнів, їхніх батьків та ширше суспільство.

Учителі відіграють центральну роль у формуванні толерантного ставлення до дітей з ООП. Їхній приклад, методи навчання та ставлення до різноманітності впливають на атмосферу в класі та формують поведінку учнів. Для цього важливо забезпечити педагогів необхідними знаннями й навичками, які дозволять їм ефективно працювати з дітьми з ООП. Наприклад, програми підвищення кваліфікації мають включати тренінги з інклюзивних методик, вивчення психологічних аспектів взаємодії з дітьми з різними типами особливостей, а також розвиток навичок емпатії та стресостійкості.

Крім того, важливим є впровадження спеціальних заходів, спрямованих на інтеграцію дітей з ООП у шкільний колектив. Наприклад, спільні заняття, групові проекти, тематичні дні, присвячені різноманітності, допомагають створити атмосферу взаємоповаги та співпраці. У таких умовах діти вчаться розуміти, що кожен з них унікальний і має свої сильні сторони, які заслуговують на повагу.

Співпраця з батьками як складова успіху

Формування толерантності до дітей з ООП потребує активної участі не лише педагогів і учнів, але й батьків. Дуже часто упередження щодо інклюзії зберігаються саме на рівні сімей. Батьки можуть мати сумніви або страхи щодо ефективності такого навчання, турбуючись про те, як це вплине на їхню дитину. З іншого боку, батьки дітей з ООП також можуть

стикатися з труднощами через нерозуміння та недружнє ставлення з боку інших членів шкільної спільноти.

Для подолання цих викликів необхідно створювати механізми залучення батьків до освітнього процесу. Інформаційні кампанії, семінари, зустрічі з фахівцями, відкриті уроки й спільні заходи сприяють підвищенню обізнаності про інклюзію, зменшують рівень упередженості та допомагають побудувати довіру між сім'ями. Наприклад, батьки, які бачать успішний досвід дітей з ООП, стають більш відкритими до підтримки інклюзивної освіти.

Роль суспільства у формуванні толерантності

Формування толерантності до дітей з особливими потребами виходить далеко за межі школи. Це завдання має глобальний характер і вимагає залучення широкого суспільства. Стереотипи, які існують щодо дітей з ООП, часто мають глибоке соціокультурне коріння, тому боротьба з ними потребує цілеспрямованих і системних зусиль.

Засоби масової інформації, громадські організації, культурні ініціативи можуть відігравати значну роль у популяризації ідей толерантності й різноманітності. Соціальні кампанії, що демонструють успіхи людей з особливими потребами, їхній внесок у суспільство, допомагають змінювати уявлення громадськості й формувати позитивне ставлення.

Громадські організації, які займаються захистом прав дітей з ООП, можуть надавати значну підтримку школам і сім'ям, пропонуючи консультації, тренінги, ресурси для адаптації освітнього середовища. Зокрема, програми підтримки, розроблені такими організаціями, сприяють підвищенню якості інклюзивної освіти та формуванню толерантного ставлення до дітей з ООП у суспільстві.

Толерантність як основа соціальної інтеграції

Формування толерантності до дітей з особливими потребами є не лише педагогічною, але й соціальною проблемою. Інклюзивна освіта сприяє розвитку не лише академічних знань, але й соціальних навичок, які необхідні для успішної інтеграції у доросле життя. Діти, які виростають у толерантному середовищі, стають більш відкритими, емпатійними, здатними до співпраці у багатокультурному та багатогранному суспільстві.

Таким чином, толерантність стає не просто індивідуальною якістю, а основою для побудови суспільства, яке поважає права кожного та забезпечує рівні можливості для всіх. Інклюзивна освіта, яка сприяє формуванню таких цінностей, є важливим інструментом у боротьбі зі стереотипами та дискримінацією. Вона дозволяє створити суспільство, де цінується різноманітність і кожна людина має можливість реалізувати свій потенціал.

1.2. Роль інклюзивної освіти у формуванні толерантності молодших школярів

Інклюзивна освіта ґрунтується на принципах рівності та недискримінації, визнаючи цінність кожної дитини як повноправного члена суспільства. Одним із ключових завдань реформування освіти в Україні, закріплених у Законі України «Про освіту», є створення умов для забезпечення рівного доступу до навчання осіб з особливими освітніми потребами (ООП).

Законодавство визначає право кожної дитини на здобуття освіти з урахуванням її індивідуальних потреб та забезпечення доступу до навчання у закладах, найбільш наближених до місця проживання. У Концепції розвитку інклюзивного навчання (Наказ МОН №912 від 01.10.2010 р.) підкреслюється, що реалізація інклюзивної освіти має розпочинатися з дошкільних закладів.

Міжнародні документи, такі як Саламанська декларація (1994 р.) та Конвенція ООН про права дитини (ратифікована Україною в 1991 р.), визначають основи інклюзії, зокрема необхідність створення умов для навчання дітей з ООП разом із їхніми однолітками. Конвенція про права інвалідів, ратифікована у 2009 році, наголошує на необхідності інклюзивної освіти на всіх рівнях.

Проте, система спеціальної освіти, успадкована від СРСР, довгий час орієнтувалася на сегрегацію. Лише з 2000-х років, завдяки ініціативам громадських організацій, держава почала впроваджувати експериментальні програми інтеграції дітей з ООП у загальноосвітні школи. Зокрема, експериментальна програма «Інтеграція дітей з особливостями психофізичного розвитку» стала першим кроком у створенні інклюзивного середовища.

Реальні зміни почалися після ухвалення у 2017 році Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з ООП до освітніх послуг». Закон закріпив право дітей з ООП на навчання в інклюзивних або спеціальних класах за письмовим зверненням батьків чи законних представників. Вперше було введено терміни «особа з ООП», «інклюзивне навчання», «індивідуальна програма розвитку», а також забезпечено право на використання спеціальних засобів навчання, зокрема жестової мови та шрифту Брайля.

Український уряд уперше у 2017 році виділив субвенцію з державного бюджету на підтримку інклюзивної освіти, спрямовану на фінансування навчання дітей з різними порушеннями розвитку. У рамках ініціатив Міністерства освіти створюються інклюзивно-ресурсні центри, які визначають особливі освітні потреби дітей не за медичною класифікацією, а відповідно до міжнародних стандартів функціонування.

Одним із ключових завдань стало впровадження концепції «Нової української школи», яка передбачає підготовку педагогів до роботи з

дітьми з ООП. До 2029 року планується запровадження обов'язкового курсу для педагогів з питань інклюзивного навчання.

Інклюзивна освіта сьогодні є пріоритетним напрямом реформ, що забезпечує:

- рівний доступ до освіти осіб з ООП у різних формах і закладах;
- реформування інтернатних закладів та інтеграцію дітей у загальноосвітні школи;
- розвиток міжвідомчої співпраці для комплексного підходу до навчання.

Попри певну неузгодженість нормативних актів, розвиток законодавства після Революції Гідності став важливим кроком у впровадженні інклюзивної освіти в Україні. Держава впевнено рухається у напрямку створення рівних можливостей для дітей з ООП, виконуючи свої міжнародні зобов'язання.

За своїм походженням слово «толерантність» пов'язане з латинським терміном «tolerancia» (в перекладі: витривалість; терпимість; допустиме відхилення; стійкість).

За семантикою категорія «толерантність» фактично є калькою з англійського слова. В англійській мові вживаються два поняття: «toleration» і «tolerance». Наукова категорія «Toleration» (від «tolerate» – терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти) у найширшому розумінні означає терпимість, терпіння, тобто примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо це «щось» чи цей «хтось» може стати причиною страждання, викликати осуд або відразу.

Термін «tolerance» – власне толерантність – подає більш глибокий смисловий фон, тобто означає не терпимість у значенні зовнішньої стриманості, примусової необхідності не виходити за рамки пристойної поведінки в суспільстві, а свідоме прийняття цінності того розмаїття, що дарує нам навколишній світ, визнання права і свободи іншої людини бути зі своїми власними переконаннями, стилем життя, поглядами тощо.

Методологічні основи вивчення толерантності заклав Г. Олпорт, який розглянув не лише різні аспекти упереджень, але і їхній зворотний з психологічної точки зору феномен – толерантність.

Учений виокремив низку характеристик толерантної людини: висока ментальна гнучкість; толерантність до невизначеності; здатність до емпатії; критичність до себе, що зменшує схильність переносити свою провину і відповідальність на інших; почуття гумору.

Толерантна людина, як вважає дослідник, схильна до ліберальних поглядів, тоді як інтолерантна людина – до радикалізму.

У педагогіці поняття «толерантність» визначається як така риса особистості, яка проявляється в готовності приймати людину такою, якою вона є і взаємодіяти на засадах згоди і порозуміння і знаходить виявлення у повазі й визнанні рівності, прагненні до порозуміння з іншими, уникнення тиску і домінування.

Проблема толерантності щодо осіб з обмеженими можливостями у сучасному суспільстві є актуальною, особливо гостро постає питання з толерантним ставленням в дитячому колективі. «Впровадження інклюзивної освіти – це вагомий крок у розв'язанні цієї проблеми. І успіх у її реалізації лягає на плечі і психологів, і педагогів, і батьків, і дітей. Адже ще досить часто ми зустрічаємось з інтолерантним ставленням дітей до однолітків із особливими потребами. Значна частина із них загалом не готові до спільного навчання з такою категорією дітей. Причинами інтолерантності у ставленні до однолітків з особливими освітніми потребами є ставлення батьків і педагогів, якими не здійснюється крок до налагодження контакту з дітьми з особливими потребами, не враховуються їх потреби і немає активного прагнення до «включення» дітей у взаємодію з іншими суб'єктами освітнього процесу. Також однією з причин виступають власні переконання, недостатня інформованість про особливості осіб з особливими потребами, бар'єри страху та «інакшості».

У науковому світі існують різні підходи до розуміння поняття

«толерантність». З погляду філософії толерантність є, як готовність постійно і з гідністю сприймати особистість, як терпіння та примирення. В політичному контексті толерантність зосереджена на повазі до свободи іншої людини, її думок, поглядів. З позиції соціології «толерантність» розглядається як милостивість та прихильність до інших. Але, незважаючи на цікавість до цієї проблеми, варто зазначити, що в Україні цілеспрямованих досліджень з проблеми формування толерантного ставлення до дітей особливими освітніми проблемами зустрічається досить небагато.

Як зазначає дослідниця Є. Кувалдіна, «багато проблем, пов'язаних з негативним ставленням до однолітків з особливими потребами зумовлені відсутністю навичок спілкування з цією категорією дітей. А це, у свою чергу, детерміновано низькою інформованістю і дорослих, і дітей щодо осіб з особливими потребами».

На думку учених, сучасне трактування толерантності полягає в умінні жити в мирі й терпимості до різних людей, вірувань, позицій, здатність відстоювати свої права та свободи, при цьому, не порушувати права й свободи інших, готовність до конструктивної взаємодії та взаєморозуміння з людьми, незалежно від їхніх поглядів і поведінки як основи цивілізованих стосунків.

Визнання сучасним українським суспільством пріоритету загальнолюдських цінностей вимагає нового ставлення до дітей з особливими освітніми потребами, вирішення питань їх соціалізації та інтеграції. І саме дитячий колектив як складова толерантного середовища істотно впливає на формування особистості, її спрямованості, поглядів та переконань.

Як зазначають Л. Канішевська, І. Сухопара, теоретичне обґрунтування категорія «толерантність» отримала лише в середині ХХ століття.

Так, 16 листопада 1995 року на двадцять восьмій сесії Генеральної

конференції ООН з питань освіти, науки і культури в Парижі було схвалено «Декларацію принципів толерантності», яка визнає толерантність необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку всіх народів, важливим принципом суспільства, що передбачає «поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; єдність у розмаїтті; те, що уможливорює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру».

У Декларації наголошується на тому, що «толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це, передусім, активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Толерантність у жодному разі не може бути виправданням посягання на ці основні цінності».

у «Декларації принципів толерантності» толерантність розглядається як усвідомлення всього різноманіття культур, форм самовираження і виявлення людської індивідуальності. Людина, незважаючи на свої можливості, є особистістю, що має право на знання, відкритість у спілкуванні, свободу думки, совісті, переконань. Адже толерантність – це єдність у різноманітті.

З урахуванням, того що на сучасному етапі в Україні складається модель інклюзивної практики навчання, за якої в одному класі можуть навчатися і діти з особливими потребами, і здорові діти, толерантність, як якість особистості у школярів, стає актуально вимогою до особистості дитини.

Толерантність по відношенню до осіб з особливими потребами проявляється в рівноправному ставленні, прийнятті та розумінні обмеженості певних можливостей цих дітей, налаштуванні і здатності до відкритої взаємодії з цією категорією дітей. Багато батьків забувають про розвиток цієї якості у своїх дітей, не усвідомлюючи, що толерантність сприяє налагодженню ефективної комунікації між дітьми, толерантне

оточення допомагає людям легше адаптуватися і проявляти себе, незалежно від їхніх особливостей і вад.

Оскільки діти більшість часу проводять в навчальних закладах, то процес виховної роботи можна покласти не тільки на вчителів чи вихователів, але й на самих дітей.

Як засвідчують дослідження науковців у сфері інклюзивної освіти свідчать про те, що значний прогрес в психічному розвитку дитини з обмеженими можливостями спостерігається тоді, коли вона перебуває серед здорових ровесників. Тенденція до наслідування та копіювання моделей поведінки дітьми з особливими потребами своїх здорових однолітків сприяє їх ефективній інтеграції в академічне середовище освітнього закладу. Тому на сьогодні питання включення дітей з особливими потребами до освітнього процесу загальноосвітніх закладів турбує не лише батьків цієї категорії дітей, але й привертає увагу науковців.

До XIX ст. навчати і лікувати дітей, що мали проблеми у розвитку практично не намагалися. Вони залишалися вдома зі своїми родинами або їх віддавали до притулків. І лише в останні десятиріччя XX ст. до освітньо-виховних закладів у всьому світі почали залучати дітей з особливими потребами.

Зусилля, спрямовані на створення інклюзивних класів, тобто класи де разом навчаються всі діти, незалежно від їхніх можливостей, здібностей, соціального та економічного стану, походження тощо, знайшли широкий відгук і підтримку громадськості. На сучасному етапі суспільство визріло до визнання та ствердження права людей з особливостями психофізичного розвитку на повноцінну участь у суспільному житті і намагається усвідомити необхідність створення умов для повноцінної реалізації цього права. Особливо, коли мова йде про дітей.

На думку О. Савченко, «толерантний педагог готовий проявити терпіння, він налаштований на те, щоб не принизити дитину, не зламати її,

побачити та прийняти її особливості й пристосуватися до них, спрямований на пошук шляхів корекції проблем розвитку вихованців, розв'язання конфліктів у дитячому колективі». А, отже, вчитель початкової школи має бути зразком до наслідування толерантної поведінки.

Визначну роль у моральному становленні особистості відіграє «потреба у спілкуванні з оточуючими – дорослими та ровесниками. Характер стосунків впливає на спрямованість особистості. Зростає інтерес учнів до оточуючих, до їхнього ставлення, вчинків, індивідуальних якостей. Молодші школярі «здатні оцінювати моральні якості оточуючих людей при визначенні ідеалів та людей несимпатичних їм».

Поняття «діти з особливими освітніми потребами», широко охоплює всіх учнів, чиї освітні проблеми виходять за межі загальноприйнятої норми. Воно стосується дітей з особливостями психофізичного розвитку, обдарованих дітей та дітей із соціально вразливих груп (наприклад, вихованців дитячих будинків тощо).

Загальноприйнятий термін «діти з особливими освітніми потребами» робить наголос на необхідності забезпечення додаткової підтримки в навчанні дітей, які мають певні особливості розвитку.

Найбільшою групою, яка входить до поняття «діти з особливими освітніми потребами» є діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку, які мають відхилення від нормального фізичного чи психічного розвитку, зумовлені вродженими чи набутими розладами.

Залежно від типу порушення виокремлюють такі категорії дітей: з порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом); з порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором); з порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку); з мовленнєвими порушеннями; з порушеннями опорно-рухового апарату; зі складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та

ін.); з емоційно-вольовими порушеннями та дітей з аутизмом.

Навчання та виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку здійснюється з урахуванням особливостей їхнього розвитку, використанням специфічних заходів та організаційних форм навчальної роботи, залежно від характеру розладу.

Діти з особливими освітніми потребами за своєю поведінкою дуже відрізняються як один від одного, так і від усіх інших. Конституція України та Закон «Про середню освіту» гарантують усім однакове право на освіту незалежно від статі, національності, стану здоров'я, раси, місця проживання й інших обставин. Зважаючи на це, дуже важливо зосередити увагу на дотриманні рівних можливостей усім дітям у класі. Всі ці права можна реалізувати в усіх державних навчальних закладах.

Упродовж багатьох років в Україні більша половина дітей з обмеженими можливостями навчалися у спеціальних закладах. Проте ситуація поступово змінюється, уряд все більшу увагу звертає на питання забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами та створення їм комфортних умов для навчання. Важливим показником розвитку нашого суспільства є турботливе й милосердне, гуманне та толерантне ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Їхні проблеми є завжди актуальні не зважаючи на те, що держава намагається їх розв'язувати.

У процесі свого розвитку діти з особливими потребами стикаються з різного роду психологічними бар'єрами, що визначає необхідність створення особливих умов для підготовки цієї групи дітей.

Це – й адаптація навчального процесу до потреб учнів з інвалідністю, і організація соціально-психологічної підтримки, і підготовка викладачів до роботи у специфічних умовах, і створення безбар'єрного середовища. Основоположною складовою інклюзивного навчання є психологічний супровід навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

РОЗДІЛ 2

Експериментальне дослідження процесу формування толерантності молодших школярів в умовах інклюзивної освіти

2.1. Організаційно-педагогічні умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу

Головною метою розвитку освіти України визнано «створення умов для особистісного розвитку й творчої самореалізації кожної людини, формування покоління, здатного навчатися впродовж усього життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства».

Суттєві трансформації, що відбулися в сфері державної політики в галузі освіти, зумовили визнання позитивної ролі сім'ї у вихованні дітей і набуває вміння взаємодіяти з іншими дітьми та дорослими, організовувати власну діяльність. Наскільки ефективно дитина буде опановувати цими навичками, залежить від ставлення сім'ї до дошкільної установи.

З метою формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу необхідно забезпечити сприятливі організаційно-педагогічні умови.

Загалом, умовою, згідно з тлумачними словниками, є обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється щонебудь, а також правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу будь-чого.

Термін «умова» трактується як:

- «сукупність об'єктів (речей, процесів, відносин), необхідних для виникнення, існування або зміни заданого об'єкта»;
- обставини, від яких безпосередньо залежить наявність чи зміна

чого-небудь, зумовленого ними;

– «фактор (латинське *factor* – чинник), тобто рушій, причину будь-якого процесу» тощо.

У психології дефініція поняття «умова» подається як «сукупність явищ зовнішнього та внутрішнього середовища, що ймовірно впливають на розвиток конкретного психічного явища; до того ж це явище опосередковується активністю особистості, групою людей».

Під поняттям «умови» розуміються «обставини, які впливають (прискорюють чи гальмують) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості».

Педагогіка визначає педагогічні умови як суттєвий компонент освітнього процесу, який включає в себе зміст, методи, організаційні форми виховання.

У широкому розумінні як умова може розглядатися ситуація, в якій ефективно й результативно проходить процес спланованої діяльності.

Це – середовище, в якому з'являється й розвивається той чи інший процес і поза цим середовищем він не існує.

У філософії умова є категорією, «в якій відображено універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає й існує».

Умови визначають зовнішні обставини, які детермінують появу певного явища, результату цілеспрямованої діяльності.

Педагогічні умови – це обставини, які сприяють розвитку людини, формуванню її особистості та забезпечують ефективне та цілісне здійснення навчально-виховного процесу;

Педагогічним умовам освітнього процесу в спеціальній сучасній літературі приділено значну увагу, оскільки будь-який організований процес навчання є залежним від умов, у яких він здійснюється. Це – чинники (обставини), від яких залежить ефективність функціонування педагогічної системи.

Матеріально-технічна база, режим її функціонування, кількість і

склад учнів, наявність кваліфікованого педагогічного колективу, соціальні потреби забезпечують освітній процес через зміст, структуру, інші дидактичні категорії та сприяють досягненню ефективного результату.

Загалом, педагогічними умовами є категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені та є необхідними для досягнення конкретної педагогічної мети.

Педагогічними умовами називають зовнішні обставини, які суттєво впливають на перебіг педагогічного процесу, що передбачає досягнення успішного результату процесу навчання, та спрямовані на підвищення ефективності педагогічної діяльності.

У процесі цього дослідження нами було визначено організаційно-педагогічні умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами:

- 1) організація роботи з батьками учнів класу щодо виховання толерантності до дітей з особливими потребами;
- 2) створення толерантного розвивально-виховного середовища в інклюзивному класі;
- 3) забезпечення групової навчальної діяльності молодших школярів та їхніх однокласників з особливими потребами.

Проблема взаємодії школи з сім'єю сприяє гармонійному та всебічному розвитку дітей. Так робота потребує чіткої координації, адже співпраця з родиною – один з головних напрямків виховної роботи в інклюзивному класі.

У сучасній сім'ї особлива роль належить функціям духовного спілкування, емоційної підтримки, виховній функції, оскільки суспільство, навчально-виховні заклади не можуть забезпечити таких унікальних умов для емоційно-духовного життя особистості, якими володіє сім'я. Саме завдяки проживанню в сім'ї, цілеспрямованим її зусиллям людина пізнає, осягає свою людську сутність, обов'язки перед іншими людьми, передусім

перед батьками та дітьми, утверджує в собі все людське. Для цього вона повинна вирости в сім'ї, в якій витає дух любові, всі чуйно, турботливо ставляться одне до одного. Адже уроки доброти, любові, здатність до співпереживання неможливо почерпнути з книжок. Ці якості виробляються в дитині передусім під час її взаємодії з найближчими їй людьми. Відчуваючи любов до себе, спостерігаючи, у чому це виявляється, дитина вчиться любити інших людей. А любов до дитини виростає із взаємної любові батьків, від уроків любові, отриманих ними у своєму дитинстві, від щирості їхніх стосунків зі своїми батьками.

Сім'я для дитини є одночасно і середовищем проживання, та виховним середовищем. Саме тому вона найбільше впливає на виховний процес, особливо в дошкільному віці дитини. Сім'я по суті відображає і установи освіти, й засоби масової інформації, громадські організації, трудові колективи, друзів, вплив літератури та мистецтва.

Підтримка й активна участь у виховному процесі батьків ефективно відображається на його якості. Молодший шкільний вік – надважливий період формування духовності особистості дитини, оскільки в цей період формуються здатність дитиною радісно сприймати світ і духовні цінності, почуття; розвиваються позитивні емоції, почуття колективу; зароджується розуміння дружби; виховуються повага до старших і ровесників, любов до всього живого, найкращі риси характеру маленького громадянина, естетичні смаки й уподобання; закладаються моральні засади. Духовність кожної дитини розпочинається з її людяності, з любові батьків і всіх рідних людей, з колискової пісні, з казкових подорожей сторінками перших книжок, з родинних свят, ігор, забавлянок, з маминої посмішки, з порад і надійного захисту тата й дідуся, з теплих долонь бабусі; з формування родинних цінностей.

Учені розглядають духовність як «всебічний розвиток особистості, формування високоморальної, естетично розвиненої особистості, що вміє творити за законами краси; як внутрішню якість особистості, один із

чинників свідомості людини. Духовність психологи розуміють як творчу здатність особистості до самореалізації та самовдосконалення, що зумовлюється такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, які є необхідними для успішного формування та реалізації потреби у цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомлення єдності себе і всесвіту».

Формами роботи з батьками молодших школярів можуть бути такі:

- батьківські збори на духовно-моральну тематику;
- лекторії;
- семінари-співбесіди, тематичні семінари;
- факультативні заняття; анкетування й тестування батьків з метою виявлення помилок і корекції процесу духовного виховання в родині;
- індивідуальні консультації фахівців; відвідування родин;
- ведення соціальної карти з метою вивчення, узагальнення та поширення досвіду родинного виховання; індивідуальна робота з дітьми вдома (ведення зошита емоційного розвитку дитини);
- організація і проведення спільно з батьками свят, розваг, вистав, днів іменинників тощо.

Така робота з батьками:

- допомагає вирішити актуальні виховні питання, в яких педагог орієнтується більше;
- сприяє налагодженню контакту з родиною дитини, яка відвідує дошкільний заклад; збагачує педагогічний досвід вихователів і батьків;
- формує правильне уявлення батьків про досягнення своєї дитини; допомагає об'єктивно оцінити виховну ситуацію та за потреби підкоригувати її.

Для ефективної взаємодії вчителя та батьків щодо формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу необхідно забезпечити вище окреслену

організаційно-педагогічну умову.

Успішна реалізація завдань виховання дітей молодшого шкільного віку значною мірою визначається ефективною взаємодією родини та вчителя, які також є рівноправними учасниками освітнього процесу. Така педагогічна взаємодія повинна базуватися на довірі, партнерству, діалозі, активності, ініціативі самоконтролю – як з боку педагогів, так і з боку батьків.

З метою забезпечення першої педагогічної умови – організація роботи з батьками учнів класу щодо виховання толерантності до дітей з особливими потребами – було проведено:

- 1) бесіди з батьками під час батьківських зборів:
 - «Людина – найвища цінність»;
 - «Толерантність – ознака благородної людини»;
 - «Особливі діти»;
 - «Можливості – обмежені, здібності – безмежні»;
- 2) свято «Таланти нашої класної родини»;

3) анонімне анкетування з батьками дітей, які навчаються в інклюзивному класі, про їхнє ставлення до дітей з особливими освітніми потребами.

Толерантність у молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу набагато легше сформувати, якщо на допомогу педагогам прийдуть батьки. Саме тому з батьками здорових учнів необхідно проводити цілеспрямовану роботу та роз'яснювати їм важливість виховання в дітей толерантності.

Кінцевою метою виховання толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами має стати розуміння учнями того, що: 1) всі люди різні – не кращі й не гірші, а просто різні; 2) потрібно сприймати людей такими, якими вони є, не намагаючись змінити в них те, що нам не подобається; 3) важливо цінувати кожну людину як особистість, поважати її думки, почуття, ідеї, вірування; 4) найважливіше завдання кожного –

здатність знайти себе, зберегти «власне обличчя» і за будь-яких обставин залишатися собою.

Другою організаційно-педагогічною умовою формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в контексті дослідження визначено створення толерантного виховного середовища в інклюзивному класі.

Проблема толерантності набуває великого значення у зв'язку з розвитком в нашій країні інклюзивної освіти, саме в рамках якої відбувається включення дітей з особливими освітніми потребами в освітнє середовище і адаптація в ньому.

Інклюзивне освітнє середовище – це середовище для всіх дітей без винятку. Ознаками інклюзивного освітнього середовища є: спланований і організований фізичний простір, де діти могли б безпечно пересуватися під час індивідуальних і групових занять; забезпечення педагогічно комфортних умов для спільної роботи дітей, а також надання один одному допомоги з метою отримання очікуваного результату; створення емоційно сприятливого соціального мікроклімату в дитячому колективі.

Сутність поняття «інклюзивне середовище» тлумачиться як сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей.

Тобто, школа в будь-який час може прийняти дитину з особливими освітніми потребами, обмеженими фізичними можливостями, створити для її навчання та розвитку комфортні умови, в якому такий учень навчаються разом з усіма однокласниками.

Принципом інклюзивної освіти є створення спеціальних умов для навчання дітей з особливими освітніми потребами та толерантне ставлення соціуму до них. Наразі актуальною проблемою є неготовність однолітків, їх батьків та педагогів взаємодіяти з такими дітьми. Тому формування толерантності освітнього середовища у інклюзивному навчальному закладі

є важливим завданням для педагогів та психологів.

Більша частина дітей налагоджує дружні стосунки з своїми ровесниками природним шляхом. Дітям легше вступати у нормальні дружні стосунки в тому середовищі, де ці взаємини цінуються й заохочуються. Завдяки контактам з друзями діти розвиваються соціально та емоційно, в них формується самоповага, вони вчаться жити у злагоді з людьми. Саме тому в інноваційному навчальному закладі педагогу потрібно створити такі умови, щоб кожна дитина почувала себе комфортно, незалежно від її індивідуальних особливостей.

У центрі уваги потрібно поставити фізичне, психічне й моральне здоров'я дітей. Необхідно, щоб усі діти відчували себе повноправними та цінними членами колективу. Це почуття належності є надзвичайно важливе. Виховання толерантності в інклюзивному середовищі має бути спрямоване на протидію впливу, що викликає почуття страху та жалю. Інклюзивна освіта, яка набуває обертів в освітньому просторі нашої держави, дає змогу не лише отримати освіту для дітей з особливими потребами й організувати спільне навчання, й сформувати культуру стосунків, завдяки створенню «здорових» взаємин між дітьми незалежно від фізичних, психологічних, соціальних та інших відмінностей. Тому впровадження інклюзивної освіти у загальноосвітні навчальні заклади дозволить створити модель освітнього процесу, що базуватиметься на досвіді толерантних стосунків учасників навчально-виховного процесу.

У наукових працях дослідників (наприклад, А. Колупасової) доведено, що без відповідної педагогічної роботи сфера дитячих стосунків може бути де формальна, адже саме по собі інклюзивне навчання не розв'язує всіх проблем їхньої взаємодії. Тому важливим у роботі педагогів і психологів є здатність до регулювання взаємин між людьми. Успішність виконання даного завдання багато в чому залежить від психологічної схильності дітей до міжособистісних контактів.

Наприклад, порушення діяльності зорового аналізатора призводить

до труднощів у встановленні контактів з оточуючим.

В інтегрованому колективі діти з порушенням зору часто займають позицію самоізоляції, відмови від боротьби з труднощами. При відсутності відповідного виховання ця увага проявляється в нетактовному розгляданні, або уникненні спілкування. Пристосування дітей з вадами розвитку є досить важкою через ряд причин: дуже часто це негативне ставлення до них у суспільстві, неприйняття їх однолітками, ізолюваність, несприйняття.

Ці фактори призводять до того, що такі діти відчують свою непотрібність, і як наслідок це утруднює їхнього входження в соціум. Дуже важливо при організації інклюзивного навчання у класі є недопустимим і упередженим зверхнє ставлення до будь кого із дітей з особливими освітніми потребами. Там, де існує сприятлива атмосфера, доброта, чуйність – там існує шлях до порозуміння. Виховуючи толерантність у дітей – ми створюємо шлях до співпраці, демократичних стосунків між дітьми.

Досягти результативності педагогічної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами можна лише тоді, коли складовою частиною навчального процесу будуть толерантність, доброзичливість, справедливість і повага до людей.

Вчителі мають показувати дітям позитивну, соціальну поведінку. Вчитель на власному прикладі має показувати повагу і сприйняття дитини з особливими освітніми потребами як індивідуальність, то і діти будуть діяти аналогічно. Тому що наші вчинки говорять більше за слова. Будь-які вчинки педагога впливають на дітей тією чи іншою мірою.

У дітей з порушеннями інтелекту характерне значне зниження, потреби у взаємодії з дорослими та однолітками (В. Бондар, С. Миронова, С. Рубінштейн та ін.). У дітей з порушеннями слуху визначається обмеження можливостей їх вербального спілкування.

У результаті недосконаліми виявляються емоційна сфера, уявлення

про поведінкову норму, що призводить до виникнення додаткових утруднень розвитку взаємин з однолітками (Т. Власова, С. Зиков, Ф. Рау). У дітей з церебральним паралічем порушується формування особистості. Особистісна незрілість проявляється в наївності суджень, слабкій орієнтованості в побутових і практичних питаннях життя.

Незрілість масової комунікації відіграє вирішальну роль і в особистісному розвитку дітей з порушеннями мовлення. В таких дітей відзначається недорозвинення соціальної спрямованості, незрілість форм міжособистісної взаємодії, що спричиняє роз'єднання дитячого колективу (Р. Левін, Є. Соботович та інші). Специфічна поведінка аутичних дітей характеризується використанням примітивних форм контакту: їм подобається бігати разом з іншими дітьми, обіймати їх, штовхати, заглядати в очі, сміятися. Навіть найпростіші взаємини аутичних дітей з однолітками встановлюються зі значними труднощами.

Багато дослідників наголошують на важливості формування толерантного ставлення. Вони тлумачать це поняття, як готовність прийняти інших такими, якими вони є.

Освітня практика показує, що розв'язати ряд виховних завдань можна саме завдяки впливу толерантного середовища.

Завданням створення такого середовища є:

- розвиток вольової сфери;
- виховання позитивного ставлення до людей;
- розвиток емпатії; розвиток навичок саморегуляції.

Толерантне середовище – це, перш за, все гуманні та демократичні стосунки між усіма учасниками навчально-виховного процесу, які базуються на взаємоповазі, взаєморозумінні, готовності до сприйняття людей інших поглядів, звичаїв, традицій; це співробітництво у атмосфері поваги, теплоти, людяності, комфортності; це сформоване вміння сприймати кожного члена колективу як особистість. У дітей, які навчаються у інклюзивних класах потрібно створювати умови для

рефлексії учням тих змін, які відбулися з реакції на ситуації та попрацювати над ними. Це неабияк впливає на формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми проблемами. В межах інклюзивної освіти є формування в учнів навички прийняття та розуміння інших.

На реалізацію другої організаційно-педагогічної умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами – створення толерантного розвивально-виховного середовища в інклюзивному класі – було спрямовано такі формувальні заходи:

- засідання педагогічної ради школи на тему «Толерантність у контексті інклюзивної освіти в школі»;
- засідання шкільного методичного об'єднання вчителів початкових класів на тему «Сутність і завдання толерантного розвивально-виховного середовища в інклюзивному класі»;
- методичний семінар з участю вчителів початкових класів «Створення педагогічно комфортного розвивально-виховного середовища як основної умови інклюзивного навчання дітей з особливими потребами»;
- дискусії, мозковий штурм, комунікативні вправи для дітей усього класу («Мій портрет у променях сонця», «Дружба не знає обмежень», «Мої слабкі і сильні сторони» тощо);
- заняття для дітей та батьків («Цінність життя», «Подорож у країну спілкування», «Неповторність та унікальність кожної людини», «Я та інші»);
- свято толерантності.

Третьою організаційно-педагогічною умовою формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами визначено забезпечення групової навчальної діяльності молодших школярів та їхніх однокласників з особливими потребами.

Найбільш сприятливою для формування толерантних міжособистісних стосунків у дитячому колективі інклюзивної школи є

спільна діяльність дітей, яка має соціально та особистісно значущий зміст, в процесі якого учні накопичують досвід толерантного ставлення один до одного.

З цією метою можна використовувати всі види навчальної й позаурочної роботи, зміст яких націлений на формування моральних взаємин між людьми. Також у виховному процесі необхідно не лише ставити за мету формування толерантності, але й задавати дітям норми взаємин, що може бути реалізоване лише у толерантному середовищі.

Як відомо, особливу увагу на специфіку роботи з дітьми, із заниженою здатністю до навчання, тобто дітей з особливими потребами звертав В. Сухомлинський, адже з такими дітьми необхідно працювати тонко, делікатно, з індивідуальним підходом. Ці діти не повинні відчувати своєї неповноцінності. Вони є найтендітнішими, найніжнішими квітами в безмежно різноманітному квітнику людства, адже не їхня вина в тому, що вони прийшли до школи кволими, з недостатньо розвиненою здатністю до розумової праці.

Толерантність – це саме те, чого так не вистачає сьогодні людям: терпіння, терпимості, розуміння, дружнього ставлення, адекватного сприйняття. Чудово розуміючи, що ми всі різні і потрібно приймати іншу людину такою, якою вона є, ми не завжди поводимося коректно й адекватно. Важливо бути терпимим одне до одного, що дуже непросто.

Встановлення толерантних відносин – важливе завдання сучасного суспільства. І від того, як воно буде вирішене, залежить наше майбутнє. А оскільки все починається з дитинства, то першочерговим завданням школи є здійснення програм виховання, що направлені на формування в учнів доброго ставлення до людей.

Діти охоче йдуть до школи, вони мріють про великі досягнення та успіхи, хочуть навчитися добре читати, писати, творити добро. Але не всі вони можуть навчатися в школі, не всі можуть сидіти за партами, слухати вчителя, відповідати біля дошки, спілкуватися з товаришами, вирішувати

проблеми шкільного життя. Це – діти, які мають певні проблеми, пов'язані зі здоров'ям, емоційно-вольовою сферою та особистісним розвитком.

Педагог В. Сухомлинський особливу увагу звертав на специфіку роботи з дітьми з заниженою здатністю до навчання, тобто дітей з особливими потребами. Дитину потрібно сприймати такою, якою вона є, будь-яка спроба змінити щось в її природі є насильством над нею і в цьому виявляється негуманність педагогічного підходу.

У зв'язку з розвитком інклюзивної освіти проблема толерантності набуває особливого значення. Кожна дитина є особистістю, котра має свої особливості, і саме такий підхід має право на життя.

Відтак тільки в інтегрованому середовищі є можливою взаємна толерантність: діти з особливостями розвитку отримують підтримку і реальне прийняття суспільством, що значно збільшує їх здібності та можливості.

Здорові однолітки в інтегрованому середовищі з більшим ступенем ймовірності виростуть більш толерантними, з більш адекватною самооцінкою і менш тривожними й агресивними.

Формування толерантності школярів розпочинається в інклюзивному класі початкової школи проблема виховання толерантності актуальна сама по собі. На цьому життєвому етапі починає складатися взаємодія між 20–30 дітьми, які прийшли з різних мікросоціумів, з різним життєвим досвідом і з несформованістю комунікативної діяльності. Для плідного навчання в класі необхідно звести ці суперечності в процесі взаємодії до якоїсь загальної основи. Ненасильницьке, шанобливе ставлення, гармонізація відносин у класі, виховання толерантності сприяють розвитку співпраці.

Закласти основи толерантності дітей можна не лише на казкових сюжетах, але й літературних, адже книги є найважливішим засобом залучення дітей до загальнолюдських цінностей, джерелом формування толерантних якостей особистості, яка розвиває їхні естетичні почуття,

природні здібності, нахили до творчого мислення.

На уроках української мови їхнє завдання – прищеплювати учням високі моральні якості: чуйність, доброту, чесність, довіру, працьовитість, милосердя – риси толерантної людини.

На думку О. Овсянникової, основними методами формування толерантного відношення дітей до однолітків є метод спонукання до співпереживання емоційно-сислової інтонації іншого та метод конструктивного діалогу, який припускає взаємодію дитини з однокласниками.

Ці методи сприяють рівноправному внесенню кожною дитиною своєї ідеї, ґрунтованої на позитивному оцінюванні її іншими дітьми. Крім того, вони сприяють прийняттю і розвитку дітьми ідеї однолітка, формують бажання надати допомогу один одному.

Коли діти навчилися виявляти головний сенс художнього твору і мають уявлення про варіанти вираження людських почуттів голосом і жестом, необхідно спонукати їх знаходити власні засоби і способи вираження емоційних станів людини і «олюдненої» природи.

Як зазначає Г. Солдатова, засобом формування толерантної особистості є відпрацювання життєво необхідних соціальних навичок в процесі групової роботи. Дитина набуває особистого досвіду, внаслідок чого поняття толерантності наповнюється не абстрактним, а конкретним особистісним сенсом. Лише так воно може стати реально діючим конструктом, що визначає поведінку цієї людини.

На думку О. Сорокоумової, для формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу необхідна специфічна організація процесу навчання молодших школярів для того, щоб у цьому процесі ефективно розвивалося самопізнання школярів і розуміння ними інших людей. При традиційній організації процесу навчання розуміння інших людей та формування суджень про них обмежується фіксацією зовнішніх, тілесних властивостей.

Емоційні стани майже не диференціюються, що свідчить про відсутність способів і прийомів розуміння молодшими школярами індивідуально-психологічних особливостей людей. Для розвитку розуміння себе та інших потрібна спеціально організована вчителем навчально-пізнавальна діяльність, що включає дітей у реальні ситуації взаємодії і стосунків; у спільну діяльність у процесі вирішення продуктивних і творчих завдань, яке породжує нові особистісні сенси суб'єктів навчальної діяльності.

У сучасних умовах інклюзивного класу ці завдання реалізуються на засадах концепції Нової української школи, в якій значну увагу приділено розвитку розвитку індивідуальності кожного учня. У цьому контексті слід наголосити на значенні рольових ігор і навчанні молодших школярів в інклюзивному класі.

Дослідниця Н. Щеголихіна вказує на те, що найефективнішим методом формування толерантності є рольові ігри, оскільки у грі можна легко з'ясувати відношення школяра до якої-небудь проблеми, гра надає дитині можливість отримати конкретний особистий досвід і сформуванню власне ставлення до проблеми. Головне, що дитина виносить з гри – це емоційне переживання, яке є основою для сприйняття інформації під час бесіди.

Як зауважує Ж. Дасюк, «переважна більшість з них є програмами психологічних тренінгів. Це автоматично обумовлює вимогу дотримання групових норм (у тому числі спрямованих на створення атмосфери психологічної безпеки); акцент робиться не на засвоєння знань, а на формування відношення, розвиток почуття, здатності і, на другому місці, – на розвиток вмінь і навичок; важливу роль у програмах тренінгів посідають творчі роботи, в тому числі – колективні творчі роботи; багато авторів приділяють значну увагу роботі з емоціями; переважна більшість перерахованих програм розпочинаються з ознайомлення з поняттями «толерантність» «толерантна поведінка», «толерантна особистість», «межі

толерантності» тощо.

Суттєво вплинути на виховання толерантності можуть ігрові методи навчання та виховання, коли учні вживаються в образ того чи іншого персонажа твору, переживають його почуття. Поставити себе на місце літературного героя, пережити внутрішньо чужий біль, сподівання, важкий і радісний настрій – це чудова школа для формування чистоти помислів і високої моральності. Література стане тим духовним полем, де засіватимуться зерна доброзичливого ставлення до оточення, любові до ближнього.

Як досить слушно підкреслює науковець Ж. Дасюк, «потребу дітей у спілкуванні з однолітками і сторонніми дорослими необхідно спеціально розвивати; формування толерантності у молодших школярів доцільно здійснювати в межах їхньої навчальної діяльності, яка для цього віку є провідною. Ця діяльність повинна відбуватися у специфічних умовах, з дотриманням певних норм і принципів, процес засвоєння яких є виробленням емоційного відношення до цих норм, що розвивається через емоційнооцінне відношення дорослих до дітей. Виховна робота, для того, щоб бути ефективною, повинна вестися з усією референтною групою під керівництвом дорослого на доступному дітям рівні конкретно-понятійного мислення, що стає можливим в умовах розвитку Нової української школи».

На реалізацію третьої організаційно-педагогічної умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами – забезпечення групової навчальної діяльності молодших школярів та їхніх однокласників з особливими потребами – було впроваджено такі формувальні заходи – рольові ігри:

- «Чарівна скринька»;
- «Я – інший»;
- «Добрі ельфи»;
- «Віддзеркалення»;
- «Біла ворона»;

- «Витинанка»;
- «Я вмію»;
- «Іграшки, які ожили»;
- «Ярлики»;
- «З'єднувальна нитка» тощо.

Було також проведено гру-подорож у Країні Толерантності.

Наприклад, метою гри «Віддзеркалення», було якої було допомогти учасникам відчувати стан іншого учасника гри, його емоції, почуття, навчитися відображати їх. У процесі її проведення вчителі об'єднувались у пари. Спочатку перший з них грав роль «дзеркала», а другий – «людини». Учасник, який грав роль «дзеркала» повторював рухи «людини», відображав її емоції. Після проведення першого «раунду» гри учасники мінялись місцями. Потім відбувалось обговорення гри за наступними запитаннями:

- Чи важко було відтворювати рухи іншої людини? Чому?
- Що ви відчули, коли відтворювали рухи?
- В якій ролі ви краще себе почували?

Реалізація інклюзивної моделі школи потребує розв'язання завдань.

- організувати навчально-виховний процес, який би задовольняв освітні потреби всіх дітей.
- розробити систему надання спеціальних освітніх і фахових послуг для дітей з особливими освітніми потребами.
- створити позитивний психологічний клімат в інклюзивному класі.

Для успішного виконання цих завдань важливу роль відіграють засоби активізації процесу інклюзивного навчання.

2.2. Практичне впровадження методики експериментального дослідження.

Основна мета дослідження полягала у визначенні впливу інтегрованих педагогічних методів на розвиток толерантності у молодших школярів у системі інклюзивної освіти. Використовувався комплексний підхід, що передбачав поєднання інноваційних освітніх технологій, психологічного супроводу та арт-терапевтичних методик для створення сприятливого середовища, яке сприяє формуванню взаємоповаги, емпатії та співпраці між дітьми з різними потребами.

Мета дослідження:

Виявити ефективність інтегрованих навчальних занять у розвитку толерантного ставлення до різноманітності серед молодших школярів та розробити практичні рекомендації для їхнього впровадження в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Завдання дослідження:

1. Визначити вплив ігрових методів на формування позитивного ставлення до різноманітності.
2. Дослідити роль арт-терапії у розвитку емоційної чуйності та вмінь конструктивної взаємодії.
3. Проаналізувати, як музично-рухові активності сприяють розвитку групової динаміки та подоланню бар'єрів у спілкуванні.
4. Оцінити динаміку формування толерантних установок у молодших школярів.
5. Розробити рекомендації для педагогів щодо розвитку толерантності у дітей в умовах інклюзії.

Учасники дослідження

Дослідження проводилося серед учнів молодших класів, які навчалися в умовах інклюзивного освітнього середовища. До дослідження залучено 22 дитини віком від 6 до 10 років:

- **Експериментальна група:** 8 дітей із особливими освітніми потребами (розлади спектра аутизму, порушення слуху, затримка психічного розвитку).

- **Контрольна група:** 14 дітей із типовим розвитком, які також брали участь у змішаних навчальних групах.

Використані педагогічні методики

Методологія дослідження базувалася на використанні чотирьох основних підходів, спрямованих на розвиток толерантності:

1. Ігрові методи навчання

Ігри сприяли створенню комфортної атмосфери для спілкування та співпраці:

- **Кооперативні квести:** Завдання, де діти разом виконували ролі, розв'язували загадки чи досягали мети (наприклад, «Будуємо міст дружби»).

- **Сюжетно-рольові ігри:** Ігри, які моделювали життєві ситуації, сприяли розумінню різних точок зору. Наприклад, у грі «Школа добрих справ» діти брали на себе ролі вчителів, учнів і помічників.

- **Ігри з правилами на взаємоповагу:** Завдання типу «Обмін ролями» допомагали дітям краще зрозуміти відчуття інших.

1. Арт-терапевтичні техніки

Арт-терапія була спрямована на розвиток емпатії, вміння висловлювати емоції та приймати відмінності:

- **Тематичне малювання:** Наприклад, створення малюнків на теми «Дружба», «Моя ідеальна школа» сприяло формуванню позитивного ставлення до різноманітності.

- **Групові арт-проекти:** Діти створювали спільні колажі чи аплікації, що допомагало розвивати вміння співпрацювати.

- **Терапія кольором:** Використання кольорів для створення «карти емоцій», що допомагало краще зрозуміти себе й інших.

1. Музично-рухові активності

Музика та рухи стали засобами налагодження групової динаміки:

- **Ритмічні вправи:** Колективні вправи на створення спільного ритму допомагали формувати почуття єдності.

- **Танцювальні імпровізації:** Виконання рухів під музику сприяло розвитку довіри й відкритості у взаємодії.

- **Ігри типу «Емоційний танок»:** Завдання, у яких діти передавали емоції через рухи, допомагали краще розуміти інших.

1. **Методи колективної взаємодії**

Співпраця та обговорення сприяли розвитку комунікації та толерантного ставлення:

- **Парні завдання:** Робота в парах, наприклад, створення спільної історії або будівництво конструкції, вчила дітей домовлятися та враховувати потреби інших.

- **Групові дискусії:** Наприклад, обговорення, що значить бути «дружнім» чи «підтримувати», формувало рефлексію щодо поведінки.

- **Спільні проекти:** Наприклад, «дерево толерантності», де кожна дитина додавала свою гілочку з добрим словом чи символом, сприяли колективному усвідомленню важливості поваги до інших.

Організація занять

Заняття проводилися тричі на тиждень упродовж шести тижнів. Усього реалізовано 18 занять тривалістю 45 хвилин кожне. Кожне заняття складалося з трьох частин:

1. **Підготовча частина (5 хвилин):** Привітання, емоційна розминка для створення доброзичливої атмосфери.

2. **Основна частина (30–35 хвилин):** Виконання завдань на розвиток толерантності та комунікативних навичок.

3. **Заклучна частина (5–10 хвилин):** Рефлексія, обговорення, подяка за співпрацю.

Методи оцінки результатів

Для оцінки динаміки розвитку толерантності використовувалися такі інструменти:

- **Спостереження:** Аналіз поведінки дітей під час занять, фіксація проявів емпатії та взаємоповаги.

- **Анкетування батьків і педагогів:** Збір інформації про зміни в поведінці дітей вдома й у школі.
- **Тестування:** Використання адаптованих методик для оцінки рівня комунікативних і соціальних навичок.
- **Групові інтерв'ю:** Після завершення курсу заняття діти ділилися враженнями про досвід співпраці.

Результати методології

Методологія дала змогу досягти таких результатів:

1. У дітей із експериментальної групи покращився рівень емпатії та відкритості у взаємодії з однолітками.
2. Діти стали частіше проявляти ініціативу у спільних завданнях і допомагати один одному.
3. Підвищилася взаємоповага в групах, що сприяло формуванню позитивного ставлення до різноманітності.

Розроблена методика довела свою ефективність і може бути рекомендована для ширшого впровадження в інклюзивну освіту.

ВИСНОВКИ

1. Розкрито теоретичні засади інклюзивної освіти дітей з особливими потребами. З'ясовано, що в науковому світі інклюзію тлумачать як процес збільшення ступеня участі всіх дітей у соціальному житті та різних програмах; як об'єднану освітню систему із надання належної освіти всім учням; повне залучення дітей з відмінними здібностями в різні аспекти шкільної освіти, які є доступними для інших дітей. Інклюзія – це комплексне поняття, яке включає в себе суспільний та освітній компоненти. Інклюзивна освіта – це комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісного навчання шляхом організації діяльності в освітніх установах на основі застосування особистісно-орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей дітей. сутність інклюзивної освіти полягає у вільному доступі кожного члена суспільства до якісних освітніх послуг за місцем його проживання.

2. Охарактеризовано нормативно-правові аспекти забезпечення інклюзивної освіти дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу в закладах освіти України. Державна підтримка дітей з особливостями психофізичного розвитку набула особливо інтенсивного розвитку після ратифікації Україною у 2009 році Конвенції про права інвалідів. Владою все більше уваги приділяється питанням організації навчання дітей з особливими освітніми потребами у колі однолітків у дошкільних, загальноосвітніх навчальних закладах. Сучасний стан законодавства у сфері інклюзивної освіти в Україні характеризується такими ознаками: гарантування рівного доступу до якісної освіти осіб з ООП, права вибору різних типів закладів освіти і форм навчання; розширення практики інклюзивної освіти у закладах дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійної і вищої освіти; реформування

системи шкіл-інтернатів і забезпечення навчання дітей за місцем їх проживання; зростання уваги до своєчасної адекватної комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини і надання їй психолого-педагогічних, корекційно-розвивальних послуг; введення у штати закладів освіти посади вчителів-дефектологів, ставки асистента вихователя; міжвідомча інтеграція та соціальне партнерство.

3. Проаналізовано особливості формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами у процесі інклюзивного навчання в початковій школі. Дослідники визначають толерантність як здатність бачити в іншій людині саме іншу – носія інших цінностей, логіки мислення, інших норм поведінки, усвідомлення її права бути іншою, відмінною. Зазначено, що причинами інтолерантності у ставленні до однолітків з особливими освітніми потребами є ставлення батьків і педагогів, якими не здійснюється крок до налагодження контакту з дітьми з особливими потребами, не враховуються їх потреби і немає активного прагнення до «включення» дітей у взаємодію з іншими суб'єктами освітнього процесу. Зауважується, що оскільки діти більшість часу проводять в навчальних закладах, то процес виховної роботи можна покласти не тільки на вчителів чи вихователів, але й на самих дітей. Як засвідчують дослідження науковців у сфері інклюзивної освіти свідчать про те, що значний прогрес в психічному розвитку дитини з обмеженими можливостями спостерігається тоді, коли вона перебуває серед здорових ровесників. Тенденція до наслідування та копіювання моделей поведінки дітьми з особливими потребами своїх здорових однолітків сприяє їх ефективній інтеграції в академічне середовище освітнього закладу. Вікові особливості відображають стійкі якості та риси особистості, які властиві дітям молодшого шкільного віку, визначаються поєднанням внутрішніх умов розвитку, тобто певним рівнем розвитку психічних процесів, рис особистості (пам'ять, мислення, почуття, увага, воля, мотиви тощо) та зовнішніх умов життя, змістом, формами діяльності учнів, їхнім

оточенням. Вікові особливості включають комплекс фізичних, психічних, пізнавальних, інтелектуальних, мотиваційних, емоційних якостей властивих молодшим школярам, які впливають на процес формування толерантності. У дітей цього віку створюється сприятлива основа для формування в молодших школярів свідомої регуляції своєю поведінкою, що є важливим для виховання толерантності. Основними новоутвореннями цього віку стають довільність, велика опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія

4. Визначено й обґрунтовано організаційно-педагогічні умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу та експериментально перевірено їхню ефективність. Організаційно-педагогічні умови процесу формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами в умовах інклюзивного класу: організація роботи з батьками учнів класу щодо виховання толерантності до дітей з особливими потребами; створення толерантного розвивально-виховного середовища в інклюзивному класі; забезпечення групової навчальної діяльності молодших школярів та їхніх однокласників з особливими потребами.

З метою забезпечення першої педагогічної умови було проведено: бесіди з батьками під час батьківських зборів («Людина – найвища цінність»; «Толерантність – ознака благородної людини»; «Особливі діти»; «Можливості – обмежені, здібності – безмежні»); свято «Таланти нашої класної родини»; анонімне анкетування з батьками дітей, які навчаються в інклюзивному класі, про їхнє ставлення до дітей з особливими освітніми потребами.

На реалізацію другої організаційно-педагогічної умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами було спрямовано такі формувальні заходи: засідання педагогічної ради школи на тему «Толерантність у контексті інклюзивної освіти в школі»; засідання шкільного методичного об'єднання вчителів початкових класів

на тему «Сутність і завдання толерантного розвивально-виховного середовища в інклюзивному класі»; методичний семінар з участю вчителів початкових класів «Створення педагогічно комфортного розвивально-виховного середовища як основної умови інклюзивного навчання дітей з особливими потребами»; дискусії, мозковий штурм, комунікативні вправи для дітей усього класу («Мій портрет у променях сонця», «Дружба не знає обмежень», «Мої слабкі і сильні сторони» тощо); заняття для дітей та батьків («Цінність життя», «Подорож у країну спілкування», «Неповторність та унікальність кожної людини», «Я та інші»); свято толерантності.

На реалізацію другої організаційно-педагогічної умови формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами вплинули формувальні заходи, зокрема вправи, спрямовані на формування толерантності молодших школярів («Побажання», «Букет Толерантності», «Чарівна скринька», «Відшукай ввічливі слова», «Вислови свою думку», Вправа «Розшифруй»); ігри для формування толерантності молодших школярів («Збери прислів'я», «Правда навпаки», «Я розпочну, а ти продовжуй»); гра-подорож до Країни Толерантності.

Після впровадження формувальних заходів більшість молодших школярів ЕГ почали проявляти терпимість, стриманість, доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання по відношенню до дітей з особливими потребами. На контрольному етапі експерименту в ЕГ показники рівня сформованості толерантності в молодших школярів за критерієм «толерантна поведінка» суттєво зросли порівняно з показниками на стадії констатувального етапу експерименту й мали такий вигляд: уміння виявляти доброзичливість, чуйність, співчуття, співпереживання – рефлексивний рівень – 30,90%; ситуативний – 53, 27%; початковий – 15,83%; уміння виявляти терпиме ставлення до інших – рефлексивний рівень – 29,20%; ситуативний – 60,49%; початковий – 10,31%; уміння контролювати власну поведінку – рефлексивний рівень – 29,68%;

ситуативний – 60,27%; початковий – 10,05%. У контрольній групі значних змін не відбулося, що підтверджує ефективність організаційно-педагогічних умов формування толерантності молодших школярів до дітей з особливими потребами, реалізованих в експериментальній групі.

Таким чином, мети дослідження досягнуто, завдання виконано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева М. О. Формування толерантності учнів початкової школи у інклюзивному навчальному закладі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39 (2). С. 36–41. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_39\(2\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_39(2)_9) (дата звернення: 24.02.24).
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1. : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
3. Бондар В. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен. *Рідна школа* : науково-педагогічний журнал. 2011. № 3. С. 10–14.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
5. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2-е вид. Київ : Каравела, 2008. 400 с.
6. Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник / за ред. А. А. Колупасової. Київ : Видавнича група «А. С. К.», 2012. 360 с.
7. Данілавічюте Е. А. Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник. Київ : Видавнича група «А.С.К.», 2012. 287 с.
8. Дасюк Ж. М. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у молодших школярів у контексті розвитку нової школи. *Молодий вчений*. 2017. № 11 (51). С. 794–797.
9. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Д. Зверєвої. 2-ге вид. Київ : Універсум, 2013. 536 с.
10. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком інтер, 2008. 1040 с.

11. Заверико Н. В., Соловйова Т. Г. Виховання толерантності у школярів як умова розвитку інклюзивної освіти в Україні. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2018. № 29. С. 60–66.
12. Загальна психологія : підр. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Либідь, 2005. 464 с.
13. Іванчук М. Г. Психолого-педагогічні умови формування в молодших школярів моральних почуттів (у процесі навчання) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 1993. 185 с.
14. Інвалідність та суспільство : навч. посіб. / Л. Байда, О. Красюкова-Енс, В. Азін та ін. ; за заг. ред. Л. Байди, О. Красюкової-Енс. Київ : Київський університет, 2011. 188 с.
15. Індекс інклюзії: загальноосвітній навчальний заклад : навч.-метод. посіб. / О. О. Патрикеева, Н. З. Софій, І. В. Луценко, І. П. Василяшко ; під заг. ред. В. І. Шинкаренко. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 96 с.
16. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. С. 10–14.
17. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі : практич. посіб. / Тім Лорман, Джоан Деспелер, Девід Харві ; пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Плеяди», 2011. 296 с.
18. Канішевська Л. В., Сухопара І. Г. Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика : монографія. Київ : Компринт, 2017. 403 с.
19. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272 с.
20. Колупаєва А. А., Найда Ю. М., Софій Н. З. та ін. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти. Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навчально-методичний посібник / за заг. ред. Даниленко Л. І. Київ : Видавнича група «АТОПОЛ», 2007. 128 с.

21. Кулаков Р. С., Кулакова Л. М. Формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами. *Психологія: реальність і перспективи*, 2021. Вип. 16. С. 106–112.

22. Мартинчук О. В. Концепція підготовки майбутніх фахівців у галузі спеціальної освіти до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна»*. 2018. № 1 (15). С. 49–53.

23. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів : теорія і технологія. Київ : Стилос, 2006. 543 с.

24. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті *Освіта*. 2002. № 26. С. 2–4.

25. Основи інклюзивної освіти : навчально-методичний посібник / за заг. ред. Колупаєвої А. А. Київ : «А. С. К.», 2012. 308 с.

26. Основи інклюзивної освіти: навч.-метод. посіб. / А. А. Колупаєва, О. М. Таранченко, І. О. Білозерська та ін.; заг. ред. А. А. Колупаєвої. Київ : А. С. Київ : «А. С. К.», 2012. 308 с.

27. Педагогіка вищої школи : словник-довідник / упорядник О.О.Фунтікова. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2007. 404 с.

28. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. Київ : Вища школа, 2004. 422 с.

29.. Пироженко Т. Найголовніше – гармонізувати середовище. *Дошкільне виховання*. 2002. №11. С. 3–4.

30. Приходченко К. Формування особистісних якостей навчаючих у творчому освітньо-виховному середовищі навчального закладу. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. 2011. № 1 (8). С. 42–46.

31. Конвенція ООН про права дитини: Міжнародний документ від 20 листопада 1989 року.

32.Лист Міністерства освіти і науки України «Щодо порядку зарахування дітей до інклюзивних та спеціальних груп закладів дошкільної освіти»

ДОДАТКИ

Додаток А

Вправи, спрямовані на формування толерантності молодших школярів

1. Вправа «Побажання»

Учні отримують золоту рибку, вирізану з паперу, яка виконає їх побажання щодо толерантного і дружнього співіснування в колективі. Учні записують свої бажання, проговорюють їх з посмішкою і прикріплюють рибок до акваріуму, який намальований на папері.

Вчитель: Всі наші бажання здійсняться, якщо ми будемо толерантними і намагатися дотримуватись їх щодня.

Зупинка третя. Сад Добра.

Послання мудреця:

«Живи! Добро звершай!

Та нагород за це не вимагай...

Хай оживає істина свята:

Людина починається з добра!»

Вправа «Букет Толерантності»

На галявині Толерантності росте багато красивих різних квітів. Давайте зробимо з них великий букет толерантності. Які квіти ви обирете?

На кожній квіточці написані якості людини: доброзичливість, доброта, людяність, милосердя, повага до себе, розуміння інших, ввічливість, терпимість, дружелюбність, злагода, тактовність, впевненість, власна гідність, активність, ініціативність, щирість, упертість, ворожість, поступливість, чуйність, чемність, співчутливість, ласкавість, лагідність, справедливість, упередженість, пихатість.

Вчитель: Цей букет допоможе нам бути толерантними в дорозі й житті. Їдемо до наступної зупинки.

Зупинка друга. Озеро Посмішки.

Вчитель: Ви знаходитесь біля озера «Посмішка». Лагідно доторкніться один до одного, посміхніться і подаруйте чудовий настрій.

3. Вправа «Чарівна скринька»

Вчитель: Ця скринька із печери Скарбів, у ній знаходиться найцінніший скарб нашої планети Земля. Вам цікаво дізнатися що там знаходиться? Можете по одному підійти до скриньки і подивитися найцінніший, найважливіший скарб, але про те, що ви там побачите, поки що не розповідайте (на дні скриньки лежить дзеркальце, тому діти бачать своє зображення).

Діти підходять і по черзі заглядають у скриньку.

– Хто є найцінніший скарбом нашої планети Земля?

Вчитель: Так, у чарівній скринці ви побачили себе, людину – найцінніший скарб. Кожен із Вас – унікальний і неповторний, єдиний на цій Землі, саме такої дівчинки чи хлопчика більше на цій Землі немає і не буде. Але інші люди такі ж унікальні та неповторні.

4. Вправа «Відшукай ввічливі слова»

Я думаю, що ти маєш рацію (не маєш) ...

Ти несеш нісенітницю...

Мені здається, що ти помиляєшся...

Що ти верзеш?

Я згоден (не згоден) з тобою...

Ти що, з привітом?

Вибач, я не можу з тобою погодитися...

Поміркуємо разом...

5. Вправа «Вислови свою думку»

Коли вона з'являється посмішка?

Кому ми даруємо посмішку?

Для чого людям потрібна посмішка?

Як посмішка допоможе бути толерантним?

6. Вправа «Розшифруй»

Давайте спробуємо до кожної літери слова толерантність назвати риси характеру, притаманні толерантній людині (на дошці у стовпчик записане слово

толерантність, учні по черзі називають риси характеру і виходять записувати їх).

Т – товариський, турботливий, творчий

О – об'єктивний, оригінальний, оптимістичний

Л – лояльний, лагідний, ласкавий, людяний

Е – енергійний, елегантний

Р – розсудливий, рішучий, радісний

А – активний

Н – надійний, наполегливий

Т – терпимий, терпеливий, тактовний Н – незалежний

І – ініціативний, інтелігентний

С – співчутливий, стриманий, самостійний, справедливий

Т – тактовний

Ь – м'який

Додаток Б

Ігри для формування толерантності молодших школярів

1. Гра «Збери прислів'я» (для другої команди)

Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже.

Нових друзів май, ... старих не забувай.

То не друг, що хвалить тихо, ... а той друг, що хвалить вслух.

Дружба – як дзеркало: ... розіб'єш, не складеш.

Людина без друзів – ... що дерево без коріння.

2. Гра «Правда навпаки» (для першої команди)

Перетворити прислів'я, дібравши протилежні слова

Ворога ховай, а заховаєш – покинь (Друга шукай, а знайдеш – бережи).

Вороги бувають в радості (Друзі пізнаються в біді).

Новий ворог кращий за старих двох (Старий друг краще за нових двох).

Не скажу тобі хто мій ворог, – ти не скажеш, хто я (Скажи мені, хто твій друг, – я скажу, хто ти).

У ворога мед солодший від дружньої води (У друга вода солодша від вражого меду).

3. Гра «Я розпочну, а ти продовжуй»

Друг – це той, хто...

Справжній друг ніколи не ...

Я для свого друга ...

Дружити – це значить